

EMINESCU ÎN ITALIA, ÎNTRE STUDIUL ȘTIINȚIFIC ȘI LECTURA DILETANTĂ

Ioana BICAN

Prof. dr., Universitatea „Babeș-Bolyai”
din Cluj-Napoca

Luisa VALMARIN

Prof. dr., Universitatea Sapienza din Roma

Ioana Bican: Pentru studenți, țin să fac, acum, o prezentare a doamnei profesoare Luisa Valmarin, mai detaliată decât ceea ce ați primit în mapa școlii doctorale. O prezentare subiectivă și sentimentală: Luisa Valmarin a fost, o viață, profesoară de română, întâi ca tânăr cercetător, apoi ca profesor la universitatea cea mai importantă din Italia, care este Universitatea Sapienza din Roma. Este autoarea a numeroase studii de literatură română veche premodernă și modernă, fondatoare a unei reviste pe care unii dintre voi o cunoașteți deja, „Romania Orientale”, la care lucrăm (cu mare entuziasm!) și eleva ei, doamna profesoară Angela Tarantino, și eu, astăzi, continuând proiectul doamnei profesoare. Dna profesoară este o figură de referință atât pentru studiile de românică din Italia, cât și pentru tot ceea ce înseamnă construcție culturală românească în spațiul academic italian. A avut o contribuție esențială în construcția unei relații cu diaspora românească, dar și în menținerea unor raporturi diplomatice cu instituțiile statului român, înainte de '90. Aș vrea să amintesc, aici, faptul că la Roma, la Universitatea Sapienza, s-a organizat în '90 prima conferință liberă despre literatură română, despre studii românești, despre România, imediat după căderea dictaturii. De altminteri, în biroul de la universitate al dnei profesoare Valmarin, unde eu îmi făceam ucenicia „postdoctorală” în 1999-2000, de pe pereți mă priveau fotografiile pe care le avea (în alb-negru) de când, imediat după căderea dictatorului, a plecat în România și a trăit schimbarea regimului politic pe străzile Bucureștiului. Toate acestea fac din dânsa un punct de referință extrem de important și, în bună măsură, și un martor al schimbărilor (adesea incredibile) prin care a trecut România și cultura românească, un punct de referință în relația cu marii profesori al istoriei literare românești pe care i-a cunoscut și cu care a colaborat – mă gândesc la profesorul Alexandru Duțu, mă gândesc la

profesorul Paul Cornea, ca să vă dau doar câteva exemple de pe o listă a „consacrațiilor”.

Fiindcă dialogul nostru are loc după o dimineață de prezentări în care accentul pe *gender studies* era foarte important, aș vrea să mai adaug că dna profesoară Valmarin a semnat studii despre scriitoare și despre prezențe feminine în vârste foarte diferite ale literaturii române, mergând de la epoca premodernă, când femeile își însemnau pe marginile cărților din casă propriile trăiri, și până la, să zicem, Gabriela Adameșteanu.

În deschidere, aș invita-o pe dna profesoară, în primul rând, să vă spună cum a ajuns la a se specializa în cultura românească, cum de a optat pentru o asemenea specializare care, în anii '60-'70, îmi imaginez că era destul de „exotică” într-o universitate ca Sapienza. Deci începem cu începutul? ...

Luisa Valmarin: Cum am început? Eram înscrisă la Facultatea de Litere. Am trecut de la istorie la filologia romanică pentru că mi-a plăcut foarte mult cursul profesorului Roncaglia, marele specialist în filologie romanică. Franceza era o disciplină obligatorie, spaniola noi, italienii, o înțelegem; portugheza am învățat-o la ambasada braziliană, așa că, pe lista limbilor romanice, cum următoarea e româna, m-am dus la un curs de română. Am deschis ușa, am intrat în seminar și am dat de o doamnă drăguță care, cu 4 sau 5 studenți, își ținea cursul. Am intrat și n-am mai plecat. Întâi, am început să învăț limbă și literatură, dar trebuie să spun că primul curs pe care l-am urmat a fost un curs despre Școala Ardeleană, de unde mi se trag niște consecințe până astăzi. După un an de studii, în '62, am venit în România la cursurile de la Sinaia și, cu ocazia asta, am fost la Ipotești. M-am mai întors în '64. Atunci am terminat lucrarea de licență, care era o lucrare de filologie despre aspectul verbal în dicționarul lui Laurian și Massim, care, după cum știți, până acum câțiva ani a fost singurul dicționar complet al Academiei! Deci, cu o pregătire filologică, am venit la București vreo șase luni, ca să lucrez la ambasadă ca traducătoare (interpret), dar am plecat urgent de acolo, pentru că diplomația s-a dovedit a nu fi pentru mine și m-am întors la Roma, unde am început să lucrez ca asistentă a profesoarei mele de la Sapienza, Rosa del Conte, și... am mers mai departe.

Bineînțeles, trebuie să spun cum am dat și de Eminescu. Cum e normal, lângă dna Del Conte nu se putea altfel. Pe de altă parte, când am ajuns la seminarul de română, dna Del Conte tocmai termina de corectat șpalturile cărții sale (*despre Eminescu, n.n., I.B.*), așa că am asistat și la apariția cărții. Mi-a fost foarte greu să mă apuc de literatură, pentru că Rosa del Conte era o

ființă foarte exigentă, foarte tăioasă, am auzit de la ea comentarii nemiloase față de ceea ce se publica, uneori, dar imediat după ce am terminat facultatea mi-a dat să traduc *Făt-Frumos din lacrimă* (o traducere care până la urmă nu a mai fost publicată). După ce dna Del Conte a ieșit la pensie, a venit la catedra de la Roma dl Emil Turdeanu, cu care am lucrat cu mare plăcere, dar tot numai pe literatura veche. La un moment dat, trebuia să adun publicații să particip la un concurs și aveam traducerea asta pe care am modificat-o, punând-o pe gusturile mele; limba dnei Del Conte este foarte frumoasă, dar învechită pentru noi... după cum știți limba are și ea o viață, se învechește. Am scris o mică introducere și soțul meu mi-a făcut niște desene ca să illustreze textul, și așa am publicat în italiana *Făt-Frumos din lacrimă*.

După ce am început să predau la universitate, în '81-'82, am devenit eu însămi profesor asociat și am organizat un Colocviu Eminescu. Venise atașatul Ambasadei României la decan să roage Facultatea să organizeze un Colocviu Eminescu, pentru a marca 100 de ani de la apariția volumului de *Poesii* (1883). „Amabilitatea” autorităților române de atunci era să treacă peste capul titlului de română de la universitate, ca și cum n-ar fi existat, și să se ducă direct la decan. Firește, decanul l-a trimis la mine și le-a spus: „Dacă vă interesează ceva legat de română, vă duceți la catedra de română”, așa că bietul diplomat a venit la mine. Pe de altă parte, decanul mi-a zis să organizez acest colocviu cu sprijinul Facultății. Era '83-'84, sper că știți ce perioadă era. Nu, voi sunteți prea tineri și nu știți... Am organizat acest colocviu (care a ieșit bine) și am publicat actele la Editura Eminescu. Este primul volum important, ca să spun așa, pe care l-am tipărit în România. Și după aia, tot la Editura Eminescu, a apărut volumul meu de studii, unde am o parte introductivă în italiană, iar restul e scris în română. Deci partea introductivă în italiană este prezentarea lui Eminescu și Alexandrescu și, despre paginile astea, pot să vă spun că am fost foarte mândră: în '90, când m-am dus la Cluj și am ținut o conferință, dna Ioana Em. Petrescu mi-a zis că a citit paginile mele despre Alexandrescu și i s-au părut senzaționale.

Revenind la manifestarea organizată în 1982, precizez că la Colocviu nu am vorbit numai eu, le-am luat și pe studentele mele de atunci, Angela Tarantino și Anna Rita Onnembo, care era prietena ei, și le-am pus să facă o mică cercetare despre prezența lui Eminescu în critica italiană. Când a apărut revista noastră, căci nebunia mea a ajuns până la a scoate o revistă de studii românești în Italia (*e vorba despre „România Orientale”, n.n., I.B.*), în primul număr am publicat un articol despre *Melancolie*, analizată din punctul de

vedere filologic al variantelor și, după aceea (în numărul 3), Angela Tarantino a publicat un articol despre *Făt-Frumos din lacrimă și Sfânta Vineri*, titlul fiind „O sfântă siciliană în basmul lui Eminescu”.

Am început să lucrăm la proiecte de eminescologie, dar nu m-am mai apucat niciodată să traduc Eminescu. Trebuie să spun că, în anii '70, dna Del Conte tradusese poeziile lui Eminescu și le-am revăzut împreună toate și pe urmă le-a publicat, în anii '80. Așa mi-am dat seama cât de îngrozitor de dificil este. Să nu spuneți că nu se poate traduce Eminescu. Legenda asta, după mine, ar trebui dată la o parte. Când sunt întrebată dacă se poate traduce poezia lui Eminescu, eu le spun că dacă s-a tradus poezia lui Dante se poate traduce orice. Bineînțeles că poezia lui Dante a fost tradusă în română de Coșbuc și Eta Boeriu, doi poeți adevărați, dacă pot să spun așa, și până când Eminescu nu va găsi ceva asemănător în limba italiană, pentru o traducere, nu vom avea versiuni cuceritoare. Cele care sunt, sunt câteodată bune, câteodată – mai puțin bune: înainte de toate trebuie să înțelegi exact ceea ce vrea să spună Eminescu și trebuie să cunoști foarte bine nu numai limba ta, dar să știi foarte bine și limba lui Eminescu, și nu numai limba modernă, dar și limba veche... Vă spun, când reușesc să intru în Biblioteca Academiei la Cluj sau la București și să dau de manuscrise românești vechi și le citesc, câteodată mai găsesc expresii ce îmi amintesc de câte un vers din poezia lui Eminescu. Eminescu a citit enorm, a cunoscut limba veche, a cunoscut manuscrisele și de acolo vine bogăția asta nemaipomenită a limbii sale și de asta este foarte greu de conceput o traducere, de asta pare intraductibil. Asta este ce pot să spun eu despre întâlnirea mea cu Eminescu, dar... am și eu o întrebare.

Am văzut titlul pe care Ioana l-a dat dialogului nostru în program și am controlat în dicționar sensul unui cuvânt din titlu. Anume, când spui „Eminescu în Italia, între studiul științific și lectura diletantă”, ce vrei să spui cu „lectură *diletantă*”?

I.B.: Vizam tocmai dublul sens: pe de o parte, lectura de plăcere, pe de altă parte, lectura – cum să spun – profesionistă. Voiam să te întreb dacă îl citești doar pentru a scrie despre el sau e și o lectură de plăcere? Tot la acest subiect – dar oarecum într-un alt registru, pentru că vorbim de Eminescu din Italia și câțiva dintre participanții de la această Școală de vară au făcut cu mine un curs despre „cum ajunge literatura română în străinătate” – o altă întrebare era dacă există o lectură a lui Eminescu în traducere, în afară de lectura specialiștilor. Dacă se poate vorbi despre așa ceva, dacă un cititor diletant de poezie, să zicem, citește Eminescu în Italia.

L.V.: Bineînțeles că citesc Eminescu de plăcere, din plăcerea de a auzi sunetul poeziei sale, dar și dintr-aceea de a găsi niște profunzimi care altfel n-ar ieși la iveală. Eu cred că e normal să citești și să recitești și să intri cât mai mult în poezia lui. Bineînțeles, sub aspect științific, dar cu plăcerea că acest aspect științific îți spune sub ochi frumuseți care, la prima vedere, îți scapă. Cum se cunoaște Eminescu în Italia? În afară de noi și eventual de studenții noștri, eu nu cred că Eminescu este cunoscut.

E ceva ce nu merge în traduceri. Traducerile sunt foarte dificile, până și proza. De exemplu, *Geniu pustiu*, care a fost tradus sub îndrumarea lui Marin Mincu, a fost tradus *Genio desolato*. E chiar „desolato”, zic eu, că a picat pe mâna cui nu știa că „pustiul” din titlu nu are sensul actual, ci pe acela de **rece**, de **singuratic**, pur și simplu este „cel care trăiește singur”. Deci *Geniu pustiu* în italiană trebuie tradus *Genio solitario*. Dar asemenea mici greșeli spun multe despre nivelul traducerii respective. La un moment dat „ploua cu piatră”. Bietul traducător nu a știut ce înseamnă în română când plouă cu piatră și a tradus că a-nceput să plouă cu pietre adevărate și vă închipuiți ce text ridicol a ieșit. Un text care e supus unui asemenea proces de... – nici nu știu cum să-i spun – nu trece în traducere. Eminescu nu a avut norocul să găsească traducători, nu zic la înălțimea lui, dar măcar capabili de traduceri prezentabile.

Poezia, bineînțeles, este foarte greu de tradus: cum să traduci? Cu limba din secolul trecut, cum scria Eminescu, sau cu limba actuală, și atunci nu mai este Eminescu, ci este un Eminescu deghizat? Nu știu... În Franța, Jean-Louis Courriol a tradus Eminescu, ținând seama de Baudelaire. E altceva. Deci problema traducerii este o problemă foarte greu de rezolvat și trebuie o mare sensibilitate lingvistică și estetică pentru a avea rezultate pozitive. Deci, dragă Ioana, pot să spun că eu nu cred că Eminescu este cunoscut în afară de *cercul nostru strâmt*.

I.B.: Eu aș vrea să mă întorc, apropo de asta, la un aspect pe care-l pomenești deja în volumul tău de la Editura Eminescu și despre care ai mai scris recent într-o revistă care le este studenților noștri mai accesibilă, în „Caietele Echinocțiu”. Aș vrea să mă refer la cazul lui Arturo Graf, care e un poet italian și care și-a trăit tinerețile la Brăila, la sfârșitul secolului XIX, urmând școli românești și apoi devenind... un poet italian influențat de Eminescu. Dacă ai putea să reiei, pe scurt, câteva asemenea idei legate de Graf, pentru că e, cred, singurul caz pe care istoria literară îl documentează, al unei

asemenea influențe „transnaționale” a lui Eminescu, ca să folosesc un concept la modă astăzi.

L.V.: Studiul meu a plecat de la observația pe care a făcut-o Bartoli, care era profesor de filologie romanică la noi la Roma și care a fost elevul lui Graf. Tatăl lui Graf era neamț, mama – italiancă, el s-a născut la Atena, s-a mutat la Trieste și, după ce i-a murit tatăl, s-a mutat la Brăila, unde și-a petrecut tinerețea și unde a publicat primul volum de poezii, fiind salutat, nu îmi aduc aminte de cine, ca „poetul român Arturo Graf”. Arturo Graf a sărit în sus, că el e poet italian, nu e nici neamț, nici grec, nici român, *el e italian*. Asta explică atitudinea pe care a avut-o. El n-a recunoscut niciodată datoria lui față de literatura română, față de Eminescu, mai ales. Eu am început să-i citesc poeziile, care nu sunt nici pe departe la înălțimea lui Eminescu. Dar am găsit elemente care, fără nicio îndoială, vin din poezia lui Eminescu. Am făcut niște comparații, am pus textul lui Eminescu și textul lui Graf unul lângă altul și... se vede. Nu e vorbă de traduceri, dar chiar alegerea elementelor lexicale face trimitere la Eminescu. Graf toată viața a fost legat de Brăila și de România. La Brăila a rămas fratele lui, la Brăila i-au rămas prietenii și toată viața s-a interesat de ceea ce se întâmpla în literatura română și, la un moment dat, îi scrie unui prieten să-i trimită publicațiile din România, printre care era și „Convorbiri literare”. Dar „Convorbiri literare”, din anii '80 ai secolului al 19-lea, înseamnă Eminescu. El n-a recunoscut niciodată inspirația eminesciană, tocmai pentru că refuza să fie considerat altfel decât italian, dar, pe de altă parte, un fenomen analog este întâlnit la Petrarca, care îi datorează mult lui Dante, dar care nu face niciodată o referire explicită. Un poet asimilează de la un alt mare poet și rezultatul este o poezie care poartă amprenta, totuși, a acestui poet ascuns, de care nu se vorbește. Da, m-a interesat foarte mult. Ultima dată când am elaborat aceste pagini – care au apărut într-un număr al revistei „Echinocțiu”, pe tema neogoticului literar (în 2018) – am pornit de la ideea că Graf este un reprezentant al neogoticului în Italia, la Torino, și Eminescu are elemente de neogotic, deci se combină toate aceste elemente. Este, poate, important de precizat că, atunci când s-a întors în Italia, Graf s-a stabilit la Torino. Dar la Torino s-a deschis prima catedră de literatură română din Italia, care este și prima catedră dedicată unei literaturi străine într-o universitate a noului regat italian. Nu este întâmplător faptul că Graf tocmai la Torino s-a oprit. Din păcate, biblioteca lui Graf a fost distrusă într-un incendiu; ar fi fost foarte interesant de văzut ce cărți românești avusese. Eu sunt sigură că era poezia lui Eminescu, dacă erau niște numere din „Convorbiri literare” în perioada aceea,

nu era cum să nu apară și Eminescu. Interesul lui Graf pentru literatura română a rămas viu toată viața, era interesul pentru „fratele mai mare”, care era Eminescu. Credeam c-am terminat cu Graf, dar aseară, auzind vorbindu-se despre basme (n.n., I.B., în programul Școlii de vară, prof. dr. Otilia Hedeșan a ținut o conferință despre basmele lui Eminescu), mi-a venit cheful să pun mâna mai bine pe nuvelele lui Graf. Una dintre aceste nuvele are ca titlu *La porta chiusa*, iar ca subtitlu *Balaurul. Leggenda rumena*, cu o evidentă referire la basmele române. Și acum, că n-am ce face, că sunt pensionară, m-am gândit că o să reiau toate nuvelele lui Graf, cu basmele românilor alături, și le citesc cu atenție și... văd ce mai iese.

I.B.: Sigur iese ceva, vă așteptăm să ne spuneți și nouă ce veți scrie... E un exemplu extraordinar, după părerea mea, despre resursele pe care istoria literară și literatura comparată le mai pot găsi în zona cercetărilor eminesciene. În așteptarea înscrierilor dvs. la discuții, în continuare, eu am să adaug o singură întrebare, care nu e neapărat despre Eminescu, ci despre experiența de profesor a dnei Valmarin. Întrebarea mea se referă la ceea ce îi atrage pe studenți spre românică, de ce vin studenții spre română, de ce veneau când ai predat tu la universitate?

L.V.: Trebuie să facem o deosebire foarte clară. Înainte de '90 veneau, pentru că nu se știa aproape nimic din ce se întâmplă în România. Câteodată veneau pentru că un prieten, o prietenă erau deja studenți la catedră. Deci erau puțini. Mi-aduc aminte, când a plecat domnul Turdeanu, erau trei studenți, dar după un an am reușit să adun vreo doisprezece studenți. Apoi a venit și dna Sabina Teiuș lector la Sapienza și tot ea a început să țină cursurile și la Academie (n.n., I.B. – e vorba despre *Accademia di Romania, din Roma*) și, deci, limba română a început să fie mai cunoscută, dar erau totuși puțini studenți pe-atunci. După '90, au venit să vadă ce se întâmplă, ce este, ce s-a întâmplat în România. Au început să apară studenții și, într-adevăr, când am plecat eu, avusesem peste 100 de examene de română! Am modificat planul de studii de la limbi străine, am introdus specializarea de Mediere lingvistică și culturală... Cei mai mulți studenți veneau să facă tocmai cursul ăsta de traducere, de introducere în cultură (ce făceam eu acolo era mai mult decât literatură). Pot să vă spun că am avut mari satisfacții. De exemplu, când un student, acum câțiva ani, m-a văzut pe stradă, a venit la mine și mi-a zis: „Dna profesoară, vă mulțumesc, pentru că, datorită dvs., acum lucrez”. Era un student care venise în România cu un Erasmus, se întorsese cu un Leonardo, deci

a lucrat la Cluj într-o editură și, când s-a întors la Roma, s-a angajat ca mediator lingvistic.

Nu știi cum se descurcă acum, la Universitate, succesoarea mea, Angela Tarantino, și lectorița ei, Nicoleta Neșu, că au valuri de românce care vin la catedră. Dar ceea ce am remarcat este că, totuși, foarte des, copiii de români habar n-au de România de azi. Nu știu ce s-a întâmplat înainte de '90, practic nici nu știu cine e Ceaușescu. Eminescu?... da, parcă au auzit. Ce romane ai citit în română? Nu știu, eu citesc în italiană. Dar asta este situația.

I.B.: Mulțumim. Avem o întrebare de la Oana Zugravu.

Oana Zugravu: V-am ascultat cu mare plăcere și mare curiozitate, dna profesoară Valmarin, și intervin cu emoții, dar doresc să adresez aceste întrebări. Voi face o buclă, dacă îmi permiteți. În momentul în care citesc *Alexandru Lăpușneanu*, o nuvelă pe care o consider monumentală, mă gândesc mereu la precizarea pe care a făcut-o G. Călinescu, că ar fi putut ajunge o scriere celebră precum *Hamlet*, dacă ar fi avut în ajutor prestigiul unei limbi de circulație universală. Și trăiesc o mare dezamăgire cu privire la acest „ghinion”, pe care-l avem noi, românii. Am admirat la dumneavoastră faptul că iubiți literatura și limba română mai mult decât o fac românii, mulți dintre românii noștri. Întrebarea pe care v-o adresez este următoarea, este o curiozitate: la noi, la liceu, la profilul uman, se studiază literatura universală. Italienii cum studiază literatura universală, ca să cunoască personalitățile, poezii naționali ai celorlalte țări, așa cum știu elevii noștri? Nu îndrăznesc să întreb de literatură comparată, dar literatură universală în cadrul liceului nu se studiază? Măcar atât.

L.V.: Încep de la întrebarea asta: Nu. La noi nu există literatură universală. Conceptul de literatură universală nu există. Eventual, literatură comparată.

O.Z.: La universitate?

L.V.: Dar și la liceu, se studiază literatură italiană. Nu se mai studiază azi, cum se studia pe vremurile noastre, dar să zicem că studiază literatură italiană, pe urmă literatură engleză, dacă fac engleză sau franceză la liceu, dar nu există conceptul de literatură universală. Eu, la gimnaziu (vorbim de acum 60 și ceva de ani), în clasa a IV-a sau a V-a, făceam franceza și am studiat ceva din literatura franceză și pe urmă aveam o antologie unde erau bucăți din diferiți autori cu o scurtă prezentare. Antologia avea acest spectru deschis spre celelalte literaturi, dar numai o bucățică din Shakespeare, o bucățică din Goethe, dacă dădeai de el, cam așa.

O.Z.: – Așa se explică faptul că nu îl cunosc pe Eminescu. Am înțeles. Și încă o întrebare, dacă îmi permiteți. Îmi puteți spune, vă rog, dacă v-ați apropiat tot atât de mult și de celelalte literaturi, precum literatura spaniolă sau literaturi ale celorlalte limbi romanice.

L.V.: – Eu știu bine literatura franceză și literatura franceză veche, limba d’oc și d’oil le-am făcut la facultate. În literatura franceză, am dat examen la Alliance Française, deci am făcut literatură franceză și o știam bine, dar o știam pentru că a trebuit s-o studiez, nu că mor după ea, deși câțiva autori îmi plac foarte mult. Literatura germană, așa, cu ce trebuie. Singura literatură care îmi place până la inimă, dacă pot să spun așa, este literatura română. M-ați întrebat ceva despre *Alexandru Lăpușneanu*?

O.Z.: – Am pornit de la aceasta, subliniind dezamăgirea pe care o trăiesc de fiecare dată, deoarece nu sunt cunoscute opere ca acestea, celebre pentru noi, întâi pentru noi și apoi peste hotare.

L.V.: – Am dat o lucrare de licență unei doamne mai în vârstă, născută în România, și care, în timpul războiului, a venit în Italia și a rămas despărțită de familia ei, care a rămas în România. După o viață destul de zburciumată, când a ieșit la pensie, s-a înscris la Facultatea de limbi străine, pentru că a vrut să studieze limba și literatura română, să-și recupereze tinerețea. Ca lucrare de licență, i-am dat traducerea nuvelei *Alexandru Lăpușneanu*, cu o introducere pe care a făcut-o foarte bine. Să spun că această nuvelă este nemaipomenită, este o piesă teatrală, de fapt. Este o nuvelă în care trebuie să cunoști bine literatura veche, să te poți întoarce la cronicari și să vezi cum acest autor genial a știut să transforme ceea ce era un pasaj cam crud din cronică într-o piesă teatrală nemaipomenită. Aveți niște autori care ar merita să fie cunoscuți chiar pe plan european.

O.Z.: Vă mulțumesc frumos.

I.B.: Dl profesor Roberto Merlo (Universitatea din Torino), aveți microfonul.

Roberto Melo: Vă mulțumesc că mi-ați permis să fiu și eu aici, alături de voi, la această experiență extrem de interesantă. În primul rând, aș vrea să spun o chestie sentimentală: mă bucur foarte tare de fiecare dată când o pot asculta pe dna Valmarin vorbind despre literatura și cultura română, pentru că învăț foarte multe lucruri. Dacă îmi dați voie, aș vrea să vorbesc despre ceea ce a făcut dna Valmarin, din punctul meu de vedere. Eu aparțin unei generații care a venit după ce profesorii din generația ei ne-au deschis drumul spre românistică. Consider că una dintre cele mai extraordinare calități pe care le-a

demonstrat dna Valmarin în ceea ce a făcut este originalitatea, de care a dat dovadă de fiecare dată când a abordat literatura română. Noi, româniștii, în străinătate, ne relaționăm, firește, cu bibliografia românească a problemelor. Dna Valmarin, din această bibliografie, mereu a știut să extragă ceea ce este interesant, important din punct de vedere documentar sau analitic, și totdeauna a adăugat o perspectivă proprie extrem de originală. Ea a abordat unele teme despre care nu s-a vorbit multă vreme nici măcar în România. De pildă, multiculturalismul și plurilingvismul literaturii vechi. Sunt studii extraordinare.

După asta, mai vreau să spun ceva despre cât e Eminescu de cunoscut la noi. Nu, evident, are dreptate dna Valmarin, Eminescu este un ilustru necunoscut în cultura italiană, în afară de unele cazuri speciale, ale unor specialiști (nu româniști!), care au avut diverse legături cu cultura română. Dar la nivel de cultură și de elită, altminteri nu este cunoscut deloc. Cu siguranță, o parte a problemei o constituie traducerile. Dar eu cred că problema are și o latură mai profundă, nerezolvabilă, din perspectivă istorică. Eminescu este produsul unui context cultural, istoricește determinat, pe care-l și determină la rândul lui, după un anumit timp. În afara acestui context, opera lui Eminescu nu poate fi înțeleasă în întregime și valoarea ei se pierde. De pildă, dacă traduci Eminescu, oricât de bine l-ai traduce, odată ce este transpusă în limba italiană, opera lui Eminescu se situează imediat în contextul literaturii italiene, prin forța mediului lingvistic în care a fost transpusă. Or, dacă îl iei pe Eminescu tradus în italiană, în cadrul literaturii italiene, fără să știi nimic despre opera lui Eminescu din punct de vedere istoric (în cultura sa de origine), el nu are aceeași valoare. Nu poate să aibă aceeași valoare, pentru că el se vede așezat alături de Leopardi, Carducci și alți autori ai secolului XIX, și își pierde complet identitatea literară, din contextul de origine. Această problemă, din punctul meu de vedere, este foarte importantă, adică această latură este importantă și nu se poate face abstracție de ea, pur și simplu, dar, în același timp, mi se pare de nerezolvat, pentru că procesul transpunerii într-o altă limbă transpune și într-un alt context cultural care schimbă complet valoarea. Repet, nu discut acum despre axiologia literaturii, despre valoarea absolută pe care o are literatura lui Eminescu. Mă gândesc din perspectiva unei integrări a lui în cadrul unei posibile literaturi comparate în Italia, dar același lucru se poate spune și despre Franța, despre Anglia, despre orice țară.

I.B.: Voi profita de pasul înainte pe care l-a făcut profesorul Roberto Merlo, ca să o invit să ni se alătore pe doctoranda noastră comună, pe Jessica Andreoli, care se pregătea de mult pentru această discuție.

Jessica Andreoli: Mulțumesc mult pentru prezentare. Eu am vrut să vă pun o primă întrebare legată de un articol publicat acum câțiva ani de Doina Condrea Derer, în volumul *Eminescu e l'esegesi italiana*, în care îi indica pe Ramiro Ortiz, Umberto Cianciolo și Rosa Del Conte ca „promotori harnici ai culturii române în străinătate”. Ce critici și traducători ați indica drept succesori ai acestei linii de traducere și de critică?

L.V.: Ei sunt primii traducători. Sunt alți traducători care au tradus parțial, câte un text – *Luceafărul*, *Sara pe deal* –, dar opera completă a fost tradusă de acești trei profesori; dar și Mario Ruffini a tradus poezia lui Eminescu. Singurul care îmi vine în minte acum este Marco Cugno, dar Marco a lucrat mai ales la *Luceafărul*, a scris un volum masiv despre variantele *Luceafărului*. Alți critici din Italia nu știu să se ocupe de Eminescu. Traducători, nici atâta. Mai apare câte o poezie tradusă, pe ici, pe acolo, dar așa, o traducere substanțială, globală – nu. Ultimul volum de poezie a fost publicat în '88. Roberto, tu ce idei ai? Eu așa văd.

R.M.: Da, și eu aș spune că după generația celor trei pe care i-a citat Jessica, pe care îi discută și dna Valmarin, singurul care s-a ocupat mai aprofundat de opera lui Eminescu este Marco Cugno, dar doar de *Luceafărul*. Există nenumărate traduceri și, din când în când, se mai trezește câte un diletant, cum spunea dna Valmarin, care își încearcă forțele cu traducerea din Eminescu. Toate aceste traduceri, inclusiv cele făcute de poeți români mutați în Italia, sunt niște eșecuri colosale, pentru că nu doar că nu adaugă nimic cunoașterii operei lui Eminescu, ci îi și dăunează substanțial. Eminescu este unul dintre autorii români cei mai traduși și, din păcate, nicio traducere nu e la înălțime.

Ca să revin la întrebarea Jessicăi... Da, eu cred că Marco Cugno este singurul critic, exeget și traducător pe care aș putea să-l invoc cu încredere. Dar prima fază a criticii eminesciene, faza filologică din care fac parte Ortiz și Cianciolo, a fost urmată de o fază de exegeză poetică care este reprezentată de Rosa del Conte, autoarea unei exegeze complete, cu o puternică bază filologică.

J.A.: Fulvio del Fabbro, subliniind circulația și difuzarea limitată a operei eminesciene, își expune rezervele cu privire la conceptul de receptare a operei eminesciene în Italia. Care este poziția dumneavoastră. cu privire la receptarea producției eminesciene în Italia?

L.V.: Eu nu cred că receptarea este limitată de faptul că ne mișcăm într-un ritm de „literaturi mici”, pentru că autori din literaturile mici totuși au

avut parte de receptări de succes. Exemplul care îmi vine în cap acum este Ivo Andrić, scriitor de limbă sârbă, al cărui roman a avut un ecou imens și este citit și astăzi. Înainte de toate trebuie găsit un traducător, să se traducă ca lumea. Receptarea operei eminesciene este foarte, foarte limitată și mai ales la mediul universitar.

R.M.: Am spus și eu același lucru. Dincolo de cercurile specialiștilor, româniștilor, receptarea propriu-zisă a lui Eminescu este nonexistentă. Statistic vorbind, există doar vreo 3-4 articole, studii, care au fost scrise de non-româniști sau de non-filologi cu privire la opera sau figura lui Eminescu. Dar vreau să pun altă întrebare: noi acum vorbim, evident, despre Eminescu, dar exemplul pe care l-a dat Luisa este extrem de grăitor. Chiar un Premiu Nobel, cum e Andrić, cât de mult este receptat de Italia, cât de mult este cunoscut? Evident, mai mult decât Eminescu, pentru că totuși a fost un Premiu Nobel, dar nu pe atât de mult pe cât ai putea să te aștepți. Această obsesie a receptării operei lui Eminescu în cadrul literaturilor străine mi se pare că trebuie contextualizată puțin. Adică ce ne dorim: un poet român cunoscut de toți străinii nevorbitori de română, așa cum este cunoscut în România? Mi se pare imposibil. Această obsesie ar trebui un pic recalibrată la condițiile culturii contemporane. Adică să înțelegem mai bine ce am vrea și, mai ales, care este publicul țintă la care ne adresăm când formulăm o asemenea întrebare.

I.B.: Mulțumesc, Roberto. Eu aș vrea să încerc o întoarcere a discuției noastre la un nivel de istorie orală și de anecdotică a eminescologiei. Aș vrea s-o rog pe invitata noastră să ne-o evoce pe Rosa Del Conte. Pentru mulți dintre cei prezenți e singurul nume de care îl leagă eminescologia italiană. Or, Luisa, tu i-ai fost studentă. Ce le poți spune unor cititori de azi ai exegezei Rosei Del Conte?

L.V.: Este o exegeză extrem de exigentă. Dna Del Conte a avut o pregătire critică extrem de solidă. Are o pregătire filologică, pe de o parte, și o pregătire estetică-filozofică, pe de altă parte. A trăit în România, unde, spunea ea, a „picat din greșală”, pentru că ea ceruse la Ministerul de Externe să fie trimisă în Spania (ca lector de italiană) și s-a trezit în România. Dar imediat, după câteva luni, ea vorbea și înțelegea perfect limba română. Deci a intrat în acest mediu și mai ales când a venit în Cluj, unde a avut niște prieteni de talia lui Lucian Blaga... Trăia într-un mediu foarte ridicat la nivel cultural și e normal că toată pregătirea ei, și datorită mediului în care a trăit, a avut ca rezultat un fel de monument al culturii.

Când s-a întors în Italia, spunea că îi era dor de România de nu mai putea și s-a apucat să scrie această monografie despre Eminescu, tocmai de dorul României. În această carte a intrat toată cultura ei. Pe de-o parte, cunoștințele filologice, ceea ce explică cum a pătruns în limba lui Eminescu, iar pe de altă parte, pregătirea filozofică, dar pregătirea filozofică înseamnă și că citea enorm. Nu știau alți profesori de literatură modernă cum știa ea patristica orientală. Când citea Eminescu, ea se folosea și de patristica orientală. Avea un substrat cultural și lingvistic cum foarte puțină lume avea, din câte știu. Singurul care avea așa de multe cunoștințe era Virgil Cândea, dar el nu s-a ocupat niciodată de Eminescu. Potrivit unui asemenea model, ea m-a trimis să studiez și filologia slavă, și filologia bizantină, ca să pot înțelege nu numai Eminescu, pentru că în epoca aia nici nu-mi trecea prin cap să mă ocup de Eminescu, ci ca să pot înțelege ce înseamnă literatura română veche. Asta pot să vă spun...

Și îmi mai aduc aminte de dna Del Conte, care avea – vă spun sincer – un caracter dificil, nu concepea jumătatea de măsură: ori era albă, ori era neagră, culoarea gri n-a existat niciodată în viața ei. Dacă trebuia să lucrez cu ea, să lucrez și gata. Marea noastră ruptură s-a produs în momentul când eu m-am căsătorit, o ruptură care a fost foarte dureroasă pentru mine, pentru că eram obișnuită să mă duc la ea acasă și să lucrez, să citesc și să folosesc biblioteca ei. Ruptura asta s-a combinat cu alta, când mi-a spus: „O să-ți stric cariera până când voi fi în viață”. Și eu mi-am văzut de cariera mea, nu pentru că doream să devin profesor universitar, ci așa, ca să-i arăt că pot și singură. Când a împlinit 100 de ani și a fost sărbătorită la ea acasă (după o ceremonie în Departament, eu fiind directoarea Departamentului), m-a sunat decanul, prietenul meu, profesorul Roberto Antonelli, și mi-a zis: „A întrebat dna Del Conte unde ești, trebuie să vii încoace!” Am spus că acasă la ea nu mă duc niciodată nici moartă. Și la un moment dat m-a sunat din nou, la birou, și mi-a spus: „A treia oară a întrebat unde ești, să faci bine și să vii imediat!” Și așa m-am dus, am intrat din nou în casa ei și toată lumea o sărbătorea și am fost împinsă spre dna Del Conte, care m-a îmbrățișat și... de atunci am reluat relația. Voia să știe cum e universitatea, ce fac, ce se întâmplă și, până la sfârșit, am încercat să recuperez... ce se mai putea recupera. Vă spun însă că n-am avut niciodată curaj să îi duc lucrările mele, pentru că era în stare să mi le distrugă. Asta a fost experiența mea personală cu dna Del Conte, de la care am învățat tot. Am învățat și să rămân cu spinarea dreaptă, ceea ce știam deja de acasă, și să nu accept compromisuri de niciun fel, chiar dacă e de plătit foarte scump.

Corina Croitoru: Vă mulțumim foarte mult, dna profesoară, pentru acest dialog fascinant și evocarea emoționantă, după care mi se pare că nu mai merge o intervenție, dar m-am răzgândit și n-o să vă mai întreb dacă ați crede într-o rescriere a prologului *Țiganiadei*, continuând acea interogație retorică a lui Budai Deleanu despre unde ar fi fost Hector și Ahile dacă n-ar fi fost Homer, dacă ați crede într-o continuare care să sune cam așa: unde ar fi fost Homer dacă n-ar fi fost traducătorii lui? Voiam să vă întreb ceva legat de importanța traducătorilor în contextul literaturilor mondiale, dar, repet, m-am răzgândit așa că am să vă cer doar un singur sfat. Dacă ați putea să ne dați un singur sfat nouă, tinerilor cercetători, care ar fi acela, dna profesor?

L.V.: Ce să vă sfătuiesc? Să studiați cu plăcere, pentru că dacă nu ai plăcerea să studiezi e foarte obositor, e foarte greu, mai ai altceva de făcut, dar, într-adevăr, dacă ai plăcerea să studiezi... când ai terminat de studiat ești mulțumit. Dacă nu, dacă studiezi pentru că trebuie, nu te sfătuiesc.

C.C.: Vă mulțumesc.

I.B.: Cu invocarea acestei „teme a plăcerii”, vă propun să încheiem discuția noastră. Doamna profesor, vă mulțumim.

Rezumat: Articolul de față conține dialogul, pe care prof. dr. Luisa Valmarin l-a avut cu participanții la ediția a II-a a Școlii de vară pentru masteranzi și doctoranzi. Întrebările formulate de prof. dr. Ioana Bican, dar și de alți participanți la dialog orientează discuția către următoarele subiecte: activitatea departamentului de românică la Universitatea Sapienza din Roma; colaborarea cu Rosa del Conte; traducerea lui Eminescu în Italia; studii de eminescologie apărute în Italia; receptarea lui Eminescu în Italia; eminescianismul poetului Arturo Graf.

Cuvinte-cheie: Mihai Eminescu, eminescologie, Rosa Del Conte, traducere, receptare, cercetare.

Abstract: The article contains the dialogue which Prof. Dr. Luisa Valmarin had with the participants in the second edition of the Summer School for Master and PhD students. The questions formulated by Prof. Dr. Ioana Bican and by other participants in the dialogue direct the discussion to the following topics: the activity of the Romanian language department at Sapienza University in Rome; the collaboration with Rosa Del Conte; translation of Eminescu in Italy; eminescology studies published in Italy; perception of Eminescu in Italy; Arturo Graf's eminescianism.

Keywords: Mihai Eminescu, Emimescology, Rosa Del Conte, translation, perception, research.